

“İQTİSADI İSLAHATLAR” elmi-analitik jurnal

DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN İDARƏOLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

№ 2(7)-2023
səh. 98-107

Ramal ƏSƏD
Bakı Mühəndislik Universiteti

ramal.asad@outlook.com

Dövlət maliyyəsinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi məsələləri

Ramal ƏSƏD
Bakı Mühəndislik Universiteti

XÜLASƏ

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi dövlət idarəçiliyinin özəyini təşkil edən əsas anlayışlardandır. Araşdırmada dövlətin iqtisadiyyatda rolu və öhdəlikləri ilə bağlı tarix boyu irəli sürülən müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyalar yer almışdır. Məqalədə maliyyə sistemi anlayışının mahiyyəti açıqlanmış, Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin tərkib hissələri barədə informasiyalar verilmiş və onun dövlət idarəçiliyində rolu qeyd edilmişdir. Həmçinin hökumətin maliyyə resurslarının idarə edilməsi üçün siyasət formalaşdırması və onun həyata keçirilməsini təmin etməyi, müxtəlif mülkiyyət formasına sahib olan subyektlərin maliyyə resurslarının Azərbaycan Respublikası maliyyə sistemindəki yeri və müvafiq sahədə dövlət orqanlarının fəaliyyəti açıqlanmışdır.

Açar sözlər: dövlət maliyyəsi, maliyyə sistemi, maliyyə siyasəti, dövlət büdcəsi, bank-kredit sistemi.

JEL code: R11; R12; F43; N17; O40

GİRİŞ

Dövlət idarəçiliyində dövlətin nəzarəti altında olan əsas komponentlərdən biri maliyyə resurslarının idarə edilməsidir. Dövlət bu məqsədlə iqtisadiyyatda müəyyən rol oynayaraq maliyyə resurslarının ədalətli bölgüsünü və dövlət idarəçiliyində effektivliyin artırılmasına xidmət məqsədini güdürək siyasət formalaşdırır. Həmçinin xalqın rifahına nail olmaq üçün iqtisadiyyatda müəyyən tənzimləyici funksiyalar icra edir.

Dövlət maliyyəsi iqtisadiyyat elmində əsas disiplinlərdən biridir. Dövlət bu vasitə ilə resursların əldə edilməsi, resursların bölüşdürülməsi və idarə edilməsi vəzifələrini icra edir. Xüsusilə böhran vəziyyətlərində dövlətin iqtisadiyyatda rolu daha da artır.

Tədqiqat işində məqsəd dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin dövlət idarəçiliyində rolunu qiymətləndirmək və aşağıdakı məsələlər barədə araşdırma aparmaqdır:

- Maliyyə siyasəti nəzəriyyələri;
- Dövlətin iqtisadiyyatda rolu;
- Maliyyə sistemi anlayışı;
- Azərbaycan Respublikası maliyyə sistemi.

MALİYYƏ SİYASƏTİ NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Tarixi inkişaf prosesində maliyyə siyasəti ilə əlaqədar istər Şərq, istərsə də Qərb alimləri tərəfindən müxtəlif fikirlər səslənmişdir. Bu kontekstdə olan nəzəriyyələrə merkantilizm, fiziokratlar, klassik və neoklassik iqtisad məktəbi, keynsçilik aid edilə bilər.

Dövlətin maliyyə siyasətində tətbiq etməli olduğu siyasətə dair şərq alimlərindən İbn Xəldunun (1332-1406) "Müqəddimə" adlı əsərində mühüm məlumatlar qeyd edilmişdir. İbn Xəldun klassik iqtisadçılardan bir neçə əsr qabaq dövlətin iqtisadiyyatda rolu ilə əlaqədar fikirlər irəli sürmüşdür. İbn Xəlduna görə, vətəndaşlara tətbiq olunan vergi aşağı olduqda onlar daha aktiv və təşəbbüskar olurlar. Yumşaq vergi siyasəti nəticəsində yaranan məmnunluq sahibkarlıq fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Fəaliyyətin intensivləşməsi nəticəsində isə vergi yığımları artır. Həmçinin dövlətin ticarətlə məşğul olmasına qarşı çıxaraq bunun sağlam rəqabətin qarşısını alacağını qeyd edirdi [17].

Feodal təsərrüfatının sonlarına yaxın bir sıra ölkələrdə ticarətin inkişafı geniş vüsət almış, daxili bazar böyümüş və beynəlxalq səviyyədə ticarətin həcmi artmışdır. Ticarətin inkişaf etdiyi bu dövrdə İngiltərədə merkantilizm adlı anlayış ortaya çıxmışdır. Əsas məqsədin ölkənin zənginləşməsi olduğu bu sistem XVI-XVIII əsrlərdə hakim mövqedə olmuşdur. Bu sistem dövlətin zənginləşməsi üçün qızıl və gümüş rezervlərinin artırılması olduğunu və bunun da ticarət vasitəsilə reallaşdırıla biləcəyini qeyd etmişdir. Çünki merkantilistlər iddia edirdilər ki, bir ölkə nə qədər çox qiymətli metallara sahib olsa, o qədər zəngin və güclü olar. Merkantilistlər, dövlətin iqtisadi fəaliyyətə müdaxiləsinə pozitiv baxırdılar. Onlara görə, dövlət ixrac həcmi artırmaq üçün ölkə sənayesini tənzimləməli, lazım gəldikdə sənaye müəssisələri yaratmalı, sənaye sektorunu ciddi nəzarətdə saxlamalıdır. Sənaye mallarının keyfiyyətinə nəzarət etmək, ölkədə ümumi ölçü və çəki vahidlərindən istifadəni təşviq etmək dövlətin vəzifələrindən biridir.

Merkantilist düşüncənin təsiri altında institutlaşan komməriya kapitalizminin fəal olduğu Qərbi Avropa ölkələrində millətçi iqtisadi siyasət həyata keçirilirdi. Bir ölkənin digər ölkələrlə münasibətlərində güclü olması üçün xarici bazarı qorumaq və yeni bazarlar əldə etmək zəruri hesab edilirdi. Xalqın gücünü təmsil edən dövlətin gücü merkantilistlərin müdafiə etdiyi məsələlərdən biri idi. Merkantilistlər ölkə daxilində ticarəti məhdudlaşdıran maneələrin aradan qaldırılmasını müdafiə edirdilər. Onların fikrincə, ölkə daxilində daxili ticarət sərbəst aparılmalıdır. Xarici ticarətə gəlincə, dövlətin tədiyə balansının müsbət inkişafını təmin etmək, qızıl və gümüş kimi qiymətli malların ölkəyə axınını sürətləndirmək üçün lazımi tədbirlər görülməklə ciddi gömrük nəzarəti mexanizmi qurulmalıdır. Merkantilist düşüncəyə görə, ixrac profisiti təmin etmək üçün idxal məhdudlaşdırılmalıdır. Dövlət bu sahədə bütün lazımi tədbirləri görməlidir. İdxalın azalması və ixracın artması ölkənin qiymətli metal aktivlərini artıracaq və buna görə də xarici ticarət profisiti olan ölkə daha da zənginləşəcək. Bu səbəbdən merkantilizm dövründə xammalın xaricə çıxarılması qadağan edilmiş, hazır məhsulların ixracı təşviq edilmişdir [15].

Orta əsrlər dövründə formalaşan və dövlətin iqtisadiyyatda rolu ilə əlaqədar yeni bir təklif irəli sürən nəzəriyyələrdən biri fiziokratlar nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə XVIII əsrdə Fransada ortaya çıxmışdır. Fransız alim Fransua Quesney tərəfindən qurulan bu iqtisad məktəbi torpağı sərvətin əsas mənbəyi olaraq görürdü. Fiziokratlar dövlətin iqtisadi fəaliyyətə hər hansı bir yolla müdaxilə etməsinə qarşı çıxaraq dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyi qorumaqda məsul olduğunu qeyd etmişlər. Fiziokratların ideyalarını inkişaf etdirənlər arasında Anne Robert Jak Turgot, Baron de Laune, Victor de Riqueti, Markiz de Mirabeau və Pierre Samuel du Pont de Nemours kimi şəxslər var.

F. Quesney iqtisad cədvəlində təklif etdiyi sistemin mahiyyətini açıqlamışdır. Bu cədvələ əsasən, fermer ev sahibindən icarəyə götürdüyü torpaqda 1500 ədəd məhsul istehsal edir. Həmin 1500-dən 600-ü özünü, mal-qarasını və işə götürdüyü fəhlələri qidalandırmaq üçün saxlayır. Yerdə qalan 900 ədəd məhsulu bazarda 1 dollara satır. O, tacir və sənətkarlardan kənd təsərrüfatına aid olmayan mallar (paltar, məişət əşyaları və s.) almaq üçün özündə 300 dollar (özü üçün 150 dollar, fəhlə üçün 150 dollar) saxlayır. Yerdə qalan 600 dollar isə mənfəət kimi hesablanır. Bu cədvəldə qeyd edilənlərə əsaslanaraq Fiziokratlar kənd təsərrüfatını yeganə istehsal fəaliyyəti olaraq gördükləri üçün digər sektorlardan vergi alınmamasını və kənd təsərrüfatı sektorundan toplanan vergi yığımlarının dövlətin xərclərinin ödənməsində kifayət edəcəyini qeyd etmişlər [19].

XVIII əsrdə isə iqtisadi ədəbiyyatlara klassik liberalizm olaraq daxil olan iqtisadi nəzəriyyə ortaya çıxmışdır. Klassik məktəb öz əsasını şotland iqtisadçısı Adam Smitin (1723-1790) 1776-cı ildə qələmə aldığı "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" adlı əsərdən götürür. Həmçinin Con Baptist Sey (1767-1832), David Rikardo (1772-1823) və Con Stüart Mill (1806-1873) də bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindəndir. Adam Smitə görə, dövlət iqtisadi fəaliyyətə müdaxilə etmədən qaçaraq bazarın öz-özünü tənzimləməsinə şərait yaratmalıdır. Çünki bazarda olan "görünməz əl" vasitəsilə təbii nizam bərqərar olacaq. A. Smitin "görünməz əl" kimi açıqladığı bazar iqtisadiyyatının əsas elementləri olan tələb və təklifdir. Dövlətin bu halda

əsas vəzifəsi daxili təhlükəsizliyi təmin etmək, təhsil və səhiyyə xidmətləri göstərmək, xüsusi mülkiyyəti qorumaq və hüquq sistemini effektivləşdirməkdir. Bu nəzəriyyənin əsas nüvəsi isə fransızca "laissez-faire, laissez paire" olaraq adlandırılan və Azərbaycan dilinə tərcüməsi "buraxın etsinlər, buraxın keçsinlər" olan anlayışdır. Bu fikirlərə əsaslanaraq A. Smit minimum dövlət müdaxiləsi ilə uzun müddətli dövrdə iqtisadi inkişafa və sosial rifaha nail olunacağı fikrini müdafiə etmişdir [21; 22].

Klassik iqtisadçılardan Con Baptist Sey iqtisadi ədəbiyyatlara "Sey qanunu" adı ilə düşən konsepsiyasında bazarda hər hansı dövlət müdaxiləsinin yolverilməz olduğunu, təklifin öz tələbini yaratdığı və bu mexanizm sayəsində bazarda tarazlığa nail olunacağı fikrini irəli sürürdü. Klassiklərin görkəmli nümayəndələrindən olan David Rikardo da liberal yönümlü siyasəti dəstəkləyirdi. O, vergi dərəcələrinin yüksəldilməsinə qarşı çıxırdı. Səbəb olaraq isə yüksələn vergi dərəcələrinin stimulu aşağı salaraq iqtisadi fəaliyyətə mənfi təsir göstərəcəyini iddia edirdi. O qeyd edirdi ki, icarədən alınan vergilər torpağın əkin tempini aşağı salacaq, əmək haqlarından tutulan vergilər işçilərin əmək haqqının yüksəldilməsini labüd edəcək və dolaylı yolla istehsal fəaliyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxaracaq, investisiyalardan alınan vergilər isə ölkədə istehsal gücünü zəiflədəcəkdir [13].

Bütün bunlardan aydın olduğu kimi, klassik iqtisadçılar Adam Smitin "dövlət iqtisadiyyatda gecə gözetçisi rolunu oynamalıdır" ideyası ətrafında birləşərək dövlətin strateji məsələlərlə məşğul olaraq daxili təhlükəsizliyi qorunmalı olduğu və dövlət xərclərinin məhdud səviyyədə olması fikrini müdafiə edirdilər [14].

Dövlətin maliyyə siyasəti kontekstində mühüm olan nəzəriyyələrdən biri də ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin ərsəyə gətirdiyi keynsçilikdir. Keyns öz sələflərinin əksinə olaraq dövlətin lazım olduqda iqtisadi fəaliyyətə müdaxilədən çəkinməməli olduğunu iddia edirdi. O özünün məşhur "onsuz da bir müddət sonra hamımız öləcəyik" ifadəsi ilə müharibə, böhran və digər fəvqəladə hadisələrin təbii nizama maneə olacağını və buna görə də dövlətin iqtisadiyyatda aktiv rol oynamalı olduğunu iddia edirdi. 1929-1933-cü illər arasında kapitalist dünyasını öz cənginə alan "böyük depressiya" Keynsi haqlı çıxardı. Keyns 1936-cı ildə nəşr etdirdiyi "Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi" adlı əsəri ilə irəli sürdüyü nəzəriyyənin mahiyyətini açıqladı. Keynsçiliyin onurğa sütununu isə tam məşğulluq siyasəti təşkil edir. Keynsə görə, dövlət maliyyə alətlərindən istifadə etməklə öz xərcləri hesabına iqtisadiyyata investisiya qoymalıdır. Məhz bununla tam məşğulluğa nail olmaq mümkün olacaq [18].

İkinci Dünya müharibəsindən sonra iqtisadi-maliyyə siyasətində hakim olan keynsçilik ölkələri durğunluqdan çıxarmağa nail olmuşdur. Bu zaman əsas alət kimi dövlət xərcləri hesabına tələbin artırılması və tam məşğulluğa istiqamətlənmə hədəflənmişdir. Lakin 1970-ci illərdə dünya iqtisadiyyatında tarazlıq pozulmağa başladı. Qiymətlərin sürətlə artmasına baxmayaraq, istehsal onunla eyni tezlikdə artmadı. Arxasında bir çox siyasi səbəblərin dayandığı bu disbalans staqflyasiya halının - inflyasiya və işsizlik dərəcəsinin eyni anda yüksəlməsinə səbəb oldu. Nəticədə baş verən bu vəziyyət qarşısında keynsçi siyasət uğursuz oldu. Bu zaman isə keynsçi nəzəriyyəyə alternativ olaraq monetar nəzəriyyə ortaya çıxdı. Milton Fridman (1912-2006) tərəfindən formalaşdırılan bu nəzəriyyə yaranan staqflyasiya vəziyyətinin səbəbi olaraq keynsçilərin sistemə əlavə pul buraxaraq inflyasiya yaratmalarını göstərirdi. M.Fridman inflyasiyanın hər zaman və hər yerdə pulla əlaqədar bir fenomen olduğunu qeyd edirdi. Monetaristlər iqtisadiyyatın böyümə dərəcəsinin mərkəzi bankların emissiya etdiyi pula nəzarət edərək müəyyənləşdirilə biləcəyi fikrini müdafiə edirdilər. Ümumiyyətlə, monetaristlər klassik iqtisadçılar kimi dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə qarşı çıxır və "görünməz əl" mexanizmini qəbul edirdilər [16].

DÖVLƏTİN İQTİSADİYYATDA ROLU

Dövlət iqtisadi siyasəti çərçivəsində bir çox funksiyalara əsaslanaraq fəaliyyət göstərir. Bunlara resursların bölüşdürülməsi, gəlir bölgüsü və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi aid edilir. Resursların bölüşdürülməsi funksiyası dedikdə fərdi və kollektiv tələbatları effektiv şəkildə

qarşılamaq üçün məhdud resursların özəl və dövlət sektoru arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur. Resursların bölüşdürülməsi funksiyası bütöv iqtisadiyyatla əlaqəli məsələdir. Dövlət sektorunun resurslarının bölüşdürülməsi funksiyası kollektiv ehtiyacları ödəyən ictimai malların istehsalı kimi başa düşülməlidir. Dövlət resurs bölüşdürülməsi funksiyasını büdcə vasitəsilə həyata keçirir. Dövlət, həmçinin, özəl sektordakı resursların istifadəsi ilə birbaşa və dolaylı şəkildə maraqlanır. Gəlir bölgüsü funksiyası isə gəliri cəmiyyətin müxtəlif qrupları arasında ədalətli şəkildə bölüşdürməklə həyata keçirilir. Bu funksiya pensiya ödənişləri, işsizlik müavinətləri, sosial yardım və digər vasitələr hesabına icra edilir. İqtisadi sabitliyin təmin olunması isə dövlətin tam məşğulluq və qiymət sabitliyini qorumaqla müəyyən böyümə sürətini reallaşdırmasıdır [8].

Dövlət yuxarıda qeyd edilən funksiyaları həyata keçirmək üçün özəl sektorun fəaliyyətini tənzimləməkdə və birbaşa olaraq əmtəə istehsalını həyata keçirməkdədir. Dövlətin əmtəə istehsalı ilə məşğul olmasının səbəbləri aşağıdakılardır:

- Kollektiv istehlak
- İnhisarların mövcudluğu
- Aşağı maya dəyəri şəraitində istehsal
- Marjinal dəyərin sifirə bərabər olduğu vəziyyətlər

Dövlətin iqtisadiyyatda oynadığı əsas rollardan biri büdcənin vergi, xərclər və borclanma vasitələrindən istifadə edərək ictimai məhsul istehsal etməsidir. İctimai məhsul anlayışı öz başlanğıcını XIX əsrin sonlarında İtaliya, Almaniya və Skandinav alimlərinin əsərlərindən götürür. Lakin bu anlayış özünün həqiqi mənasını Anqlo-sakson iqtisadçıların əsərlərində tapdı. İctimai məhsula italyan iqtisadçı Paul Samuelson tərəfindən belə bir tərif verilmişdir: "Bir fərdin ictimai məhsulu istehlak etməsi digər fərdlərin də eyni məhsulu istehlak etməsində azalmaya səbəb olmur". Bu tərifdən çıxarılan nəticəyə görə, ictimai məhsulun bir şəxs tərəfindən istehlak edilən miqdarı ilə cəmiyyət tərəfindən istehlak edilən miqdarı bir-birinə bərabərdir. Bu məhsullara milli təhlükəsizlik, ekoloji problemlə mübarizə xidmətləri, küçələrin işıqlandırılması və başqaları aid edilir. Dövlət məhsulu ilə şəxsi məhsul arasında qərar tutan bir çox məhsul yarı ictimai məhsul olaraq adlandırılır. Yuxarıda ictimai məhsul izah edilərkən əsas 2 komponent (ortaq istehlak və faydadan məhrum edilə bilməmə) qeyd edilmişdir. Yarı ictimai məhsullarda bu iki komponentlərdən biri çatışmır. Bu növ məhsullara təhsil, səhiyyə, xilasetmə xidmətləri və başqaları nümunə kimi göstərilə bilər [5].

Yaşadığımız ETT (elmi-texniki tərəqqi) dövründə bir çox şirkətlər yüksək texnologiyadan istifadə etməklə monopoliya və oliqopoliyalar olmaqla inhisarlara çevrilirlər. Bu zaman əmtəə istehsalına nəzarəti ələ keçirərək bazardakı məhsulun miqdarını və qiymətini özləri təyin edirlər. Bununla bazar iqtisadiyyatının əsas unsuru olan sağlam rəqabət prinsipi pozulur. Bu halda inhisarlar az miqdarda əmtəə istehsal edib yüksək qiymətlə sataraq istehlakçılar üçün çətinlik yaradırlar. Həmçinin dempinq və digər mübarizə üsullarından istifadə edərək bazardakı digər iştirakçıları iqtisadi fəaliyyətdən kənarlaşdırırlar. Nəticədə iqtisadi fəaliyyətdə hegemonluğu ələ keçirən bu inhisarlar dövlətə və cəmiyyətə təsir etmək gücünə sahib olurlar. Buna görə dövlət inhisarlarla mübarizə aparmaq üçün bazara daxil olaraq istehlakçıların seçimlərinə uyğun əmtəə və xidmət təklifini həyata keçirir, həmçinin ictimai maraqlara xidmət etmək üçün təbii inhisarlar yaradır [18]. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən təbii inhisarlara "Azərbaycan Dəmir Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, "Azərbaycan Hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, "Bakı Metropoliteni" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, "Azərsu" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, "Azərişiq" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, SOCAR "Azəriqaz" İstehsalat Birliyi və başqaları nümunə olaraq göstərilə bilər [19].

İqtisadi fəaliyyət çərçivəsində firmaların istehsalı artdıqca orta xərc əyrisi azalmağa davam edirsə, o zaman firmanın cəmiyyət üçün optimal resurs bölgüsü həyata keçirməsi mümkün deyil. İnhisarçı firmada olduğu kimi, aşağı qiymət şəraitində fəaliyyət göstərən firma da az miqdarda şəxsi mallar istehsal edib yüksək qiymətə satmaqla mənfəəti maksimuma çatdırmağa çalışır. Bu halda da firma cəmiyyət üçün arzuolunan səviyyədə məhsul istehsal etmədiyi üçün resursların və gəlirlərin bölüşdürülməsi baxımından cəmiyyətin üzərinə müəyyən xərclər qoyur. Buna görə

dövlət bir çox sahələrdə birbaşa iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olur. Belə ki, Alfred Marşalın təklif prinsipinə görə bir məhsul istehsal edilərkən başqa bir məhsul da ödənişsiz olaraq əldə edilə bilər. Şəhəri su ilə təmin etmək üçün yaradılan su anbarı sayəsində elektrik enerjisinin istehsalı buna nümunə olaraq göstərilə bilər. Buna görə dövlət bu tip fəaliyyətlərə nəzarət edərək cəmiyyətin rifahına nail olmağa çalışır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ SİSTEMİ

Maliyyə sistemi dedikdə müəyyən zaman ərzində pul dövriyyəsinin və dövriyyədə olan pulun həcmünün müəyyən edilməsi, pul vəsaitlərinin müxtəlif funksiyalara sahib olan fondlara cəlb edilməsi və idarə edilməsi prosesi başa düşülür. Maliyyə sistemi ev təsərrüfatlarının dövlətin və müəssisələrin maliyyəsindən ibarət olmaqla formalaşmışdır. Pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması və istifadə edilməsi qaydasına əsasən, maliyyə sistemi dövlət maliyyəsi və təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi (müəssisə və təşkilatların maliyyəsi) olmaqla iki yerə bölünür. Dövlət maliyyəsi mərkəzləşdirilmiş maliyyə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi isə qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə hesab olunur [13].

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi 5 komponentdən ibarətdir. Buna dövlət maliyyəsi, dövlət maliyyə orqanları sistemi, bank-kredit sistemi, müəssisə və təşkilatların maliyyəsi və bələdiyyə maliyyəsi daxildir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi

Dövlət maliyyəsi	Dövlət maliyyə orqanları sistemi	Bank-kredit sistemi	Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi	Bələdiyyə maliyyəsi
Dövlət büdcəsi	Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi	Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı	Kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi	
Büdcədən kənar fondlar	Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti	Kommersiya bankları	Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin maliyyəsi	
Dövlət krediti	Azərbaycan Respublikası subyektlərinin maliyyə orqanları	Bank olmayan kredit təşkilatları	Qeyri-kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi	
Dövlət sığorta fondları			İctimai təşkilatların maliyyəsi	

Mənbə: [13]

Maliyyə sisteminin hər bir sferası maliyyə sistemindəki roluna əsasən bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi mərkəzləşdirilmiş formada dövlətin maliyyə fondlarının təsis edilməsi və istifadə edilməsi planıdır. Dövlət büdcəsinin funksiyası dövlətin üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan xərclərin maliyyələşdirilməsini təmin edir. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi mərkəzi büdcədən, Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsindən və yerli büdcələrdən ibarətdir. Qanunvericilikdə dövlət büdcəsinə belə bir tərif verilmişdir: "Büdcə Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsi ilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir". Dövlət büdcəsi vergi, rüsum və digər ödənişlər hesabına formalaşır. Dövlət xərclərinə müdafiə, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, məhkəmə hakimiyyəti, prokurorluq, hüquq-mühafizə və s. aid edilir [7]. Dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi olan vergilərə dövlət vergiləri, muxtar respublika vergiləri və yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) aid edilir (Cədvəl 2) [2].

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi

Dövlət vergiləri	Muxtar respublika vergiləri	Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri)
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	Fiziki şəxslərin əmlak vergisi
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa)	Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa)	Fiziki şəxslərin torpaq vergisi
Əlavə dəyər vergisi	Əlavə dəyər vergisi	Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi
Aksizlər	Aksizlər	
Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	
Yol vergisi	Yol vergisi	
Mədən vergisi	Mədən vergisi	
Sadələşdirilmiş vergi	Sadələşdirilmiş vergi	

Mənbə: [2]

Dövlət maliyyəsinin halqalarından biri də büdcədənəkar fondlardır. Büdcədənəkar dövlət fondları hüquqi şəxs qismində və ya hüquqi şəxs yaratmadan dövlət tərəfindən təsis edilən və dövlət büdcəsindən müstəqil formada şəxsi büdcəyə sahib olan məqsədli dövlət maliyyə fondlarıdır. Sosial təminat və sosial sığorta üçün ayrılan vəsaitin dövlət büdcəsindən çıxarılması ilə büdcədənəkar fondlar yaradılır. Büdcədənəkar fondlar mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş formada yaradılır. Mərkəzi hakimiyyət tərəfindən yaradılan mərkəzləşdirilmiş büdcədənəkar fondlara Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Dövlət Neft Fondu, İcbari Tibbi Sığorta Fondu və İşsizlikdən Sığorta Fondu aiddir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlar isə yerli özünüidarəetmə orqanlarının qərarı əsasında yerli məsələlərin həlli məqsədilə yaradılır. Büdcədənəkar fondların formalaşma mənbələri isə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qərarları əsasında müəyyən edilən məcburi ödənişlər (sığorta haqları), fiziki və hüquqi şəxslərdən gələn ödənişlər, azad pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi ilə əldə edilən gəlirlərdir [12].

Dövlət müxtəlif tələbatlarını maliyyələşdirmək məqsədilə müəssisələrin və əhalinin müvəqqəti pul vəsaitlərindən öz xərclərini ödəmək üçün cəlb edə bilər. Bunun da əsas üsulu dövlət kreditidir. Dövlət krediti daxili bazarda dövlət istiqrazları, veksellər və digər qiymətli kağızlar vasitəsilə cəlb edilir. Dövlət kreditinin tərkib hissələrindən biri də xarici dövlət borcudur. Bu funksiya digər dövlətlərdən və beynəlxalq təşkilatlardan kredit götürülməsi ilə həyata keçirilir. Dövlət maliyyəsinin komponentlərindən biri olan sığorta fondları vasitəsilə təbii fəlakət və bədbəxt hadisələr nəticəsində dəyən zərərlər ödənilir. Maliyyə sistemində daxil olan müəssisə və təşkilatların maliyyəsi isə müxtəlif mülkiyyət formasına sahib olan təsərrüfat

subyektlərinin maliyyəsidir. Təsərrüfat subyektləri ictimai tələbatları ödəmək üçün məhsul istehsalını və müxtəlif istiqamətlər üzrə xidmət göstərilməsini həyata keçirir. Bu subyektlərə dövlət və bələdiyyə müəssisələri, kommərsiya təşkilatları, qeyri-kommərsiya təşkilatları və ictimai təşkilatlar aid edilir [13].

Azərbaycan Respublikası maliyyə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biri də bank-kredit sistemidir. Bank-kredit sistemində mərkəzdə dayanan əsas subyekt dövlətin müstəsna mülkiyyətində olan Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankıdır. Digərləri isə müxtəlif istiqamətlərdə kredit verilməsini həyata keçirən kommərsiya bankları və bank olmayan kredit təşkilatlarıdır. Ölkəmizdə kommərsiya bankı olaraq hal-hazırda "Paşa Bank" ASC, "Kapital Bank" ASC, "Azərbaycan Beynəlxalq Bankı"ASC və digərləri daxil olmaqla ümumilikdə 25 bank fəaliyyət göstərir [3]. Bank olmayan kredit təşkilatı (BOKT) kimi isə "Avrasiya-Kredit" MMC, "PARA" ASC, "TBC Kredit" MMC və digərləri daxil olmaqla ümumilikdə 55 BOKT fəaliyyət göstərir [4].

Azərbaycan Respublikasında institusional olaraq maliyyə sistemi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi və Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən idarə edilir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə Nazirliyin Əsasnaməsində belə bir tərif verilmişdir: "Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının maliyyə siyasətini işləyib hazırlayan və həyata keçirən, dövlət maliyyəsinin idarə olunmasını təşkil edən, dövlət və icmal büdcələrin layihələrini hazırlayan və dövlət büdcəsinin kassa icrasını təmin edən, dövlət borcunun və maliyyə öhdəliklərinin idarə edilməsi, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahələrində dövlət tənzimlənməsinin, dövlət büdcəsi vəsaitindən istifadə, qiymətli metalların və qiymətli daşların istehsalı, emalı və dövriyyəsi sahələrində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır". Nazirlik öz fəaliyyətini Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Borcunun və Maliyyə Öhdəliklərinin İdarə Edilməsi Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Qiymətli Metallara və Qiymətli Daşlara Nəzarət Dövlət Xidməti və yerli bölmələri vasitəsilə həyata keçirir [5]. Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə müvafiq vəzifəni Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir [9]. Dövlət maliyyə sisteminə daxil olan digər bir qurum isə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətidir. Dövlət Vergi Xidməti ölkədə aparılan vahid maliyyə-büdcə siyasəti çərçivəsində vergilərin, işsizlikdən sığorta haqlarının, icbari tibbi sığorta haqlarının, məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının və digər icbari ödənişlərin tam və vaxtında yığılmasının təmin edilməsi üçün dövlət tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməsini təmin edən, İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeli qurumudur. Xidmət müvafiq sahədə öz fəaliyyətini strukturuna daxil olan qurumlar və strukturuna daxil olmayan tabeliyindəki qurumlar vasitəsilə həyata keçirir [6]. Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə sözügedən vəzifənin icrasını mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Vergi Xidməti təmin edir [8].

NƏTİCƏ

Tədqiqatda dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin dövlət idarəçiliyində rolu və funksional istiqamətləri açıqlanmışdır. İlkin olaraq, iqtisadi fikir tarixində maliyyə siyasəti ilə əlaqədar irəli sürülən nəzəriyyə və konsepsiyalar qeyd edilmişdir. Tədqiqatda, həmçinin dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rol oynamasının vacibliyi və Azərbaycan Respublikası maliyyə sisteminin komponentləri barədə informasiyalara yer verilmişdir. Belə ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda dövlətin iqtisadi tənzimləmə siyasətinin leyhinə olanlarla paralel olaraq əleyhinə olan fikirlər də az deyil. Xüsusilə qloballaşma və neoliberalizmin təsiri ilə dövlət müdaxiləsinin maksimum şəkildə aşağı səviyyədə olduğu bazar münasibətlərinin təşkili məqbul hesab edilir. Liberal iqtisadçılar tərəfindən bildirilən fikrə görə, liberal şəraitdə iqtisadi inkişafın artım tempi daha yüksək olacaqdır. Bu mövzu ilə əlaqədar aparılan empirik tədqiqatda "LinkedIn" platformasında sorğular keçirilmiş və ictimai fikir öyrənilmişdir. Respondentlərə ilkin olaraq hansı tip dövlət anlayışına üstünlük verdikləri ilə bağlı sual ünvanlanmışdır. 77 nəfərin iştirak etdiyi bu sorğuda 26% respondent "minimal dövlət", 74% isə "tənzimləyici dövlət" tərəfdarı

olduğunu qeyd etmişdir. Başqa bir sorğuda isə ölkədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin dövlət mülkiyyətində, yoxsa xüsusi mülkiyyətdə olmasını özündə ehtiva edən sual verilmişdir. 100 nəfərin iştirak etdiyi bu sorğuda isə 22% respondent dövlət, 78% isə xüsusi mülkiyyət tərəfdarı olduğunu bildirmişdir. Bu iki sorğudan aydın olur ki, ictimaiyyət dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rol oynamasını istədikləri tədqirdə, bazarda xüsusi mülkiyyətdə olan müəssisələrin əsas rol oynamasını istəyir. Bunun səbəbi isə dövlət müəssisələrində bürokratik sistemin olması və həyata keçirilən fəaliyyətlərdə nəticəyönümlülüyün zəif olması götürülə bilər. Məhz buna görə dövlət müəssisələrində idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi labüddür. Müxtəsər, tədqiqatdan çıxarılan nəticə odur ki, dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici faktor olaraq rol oynaması, bu zaman rentabelliği prioritet olaraq qəbul edib effektiv siyasət həyata keçirməyi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 26 sentyabr 2016-cı il dəyişiklikləri nəzərə alınmaqla
<http://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: 2000.
<https://www.e-qanun.az/framework/46948>
3. Azərbaycan Respublikasındakı kommertiya banklarının siyahısı. Bakı: 2023.
<https://www.cbar.az/page-195/banks>
4. Azərbaycan Respublikasındakı BOKT-ların siyahısı. Bakı: 2023.
<https://www.cbar.az/page-196/non-bank-credit-institutions>
5. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Strukturu. Bakı: 2009.
<https://e-qanun.az/framework/16199>
6. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin Əsasnaməsi. Bakı: 2020.
<https://www.taxes.gov.az/az/page/azerbaycan-respublikasinin-iqtisadiyyat-nazirliyi-yaninda-dovlet-vergi-xidmetinin-esasnamesi>
7. Bütçə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 2002.
<https://e-qanun.az/framework/1126>
8. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Vergi Xidməti haqqında Əsasnamə
<http://vergi.nakhchivan.az/xidm%C9%99t-haqqinda/%C9%99sasnam%C9%99.html>
9. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə
<http://maliyye.nakhchivan.az/esasnameler/143-naxcivan-muxtar-respublikasinin-maliyye-nazirliyi-haqqinda-sasnam.html>
10. Təbii inhisarlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 1998.
<https://e-qanun.az/framework/5038>
11. "Təbii inhisar subyektlərinin Siyahısı"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı: 2013.
<https://e-qanun.az/framework/26296>
12. Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E. Maliyyə Nəzəriyyəsi. Bakı: 2014.
13. Bulut C., Süleymanov E. Dövlət Maliyyəsi. Bakı: Qafqaz Universiteti nəşri, 2015, s. 6-7
14. Menkyu Q. Ekonomiksin Əsasları. Bakı: 2014, s. 52-54
15. Aydemir C., Güneş H.H. Merkantilizmin Ortaya Çıxışı. Elektronik Sosial Bilimler Dergisi, s.136-158

16. Conway E. 50 Ekonomi fikri, 2009.
17. İbn Haldun. Mukaddime. Timaş Yayınları, 2021.
18. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money. London: 2017.
19. Physiocrats.
<https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Physiocrats>
20. Rosen H. Public Finance. New York: 2005, p. 55-60
21. Rights.
<https://www.britannica.com/topic/liberalism/Rights>
22. Smith A., The Wealth of Nations, p. 786.
<https://www.rrojasdatabank.info/Wealth-Nations.pdf>

THE ISSUES OF IMPROVING PUBLIC SECTOR FINANCIAL MANAGEMENT

Ramal ASAD

SUMMARY

Public finance management is one of the main concepts that form the core of public administration. The research included various theories and concepts put forward throughout history regarding the role and obligations of the state in the economy. In the article, the essence of the concept of the financial system was explained, information was given about the components of the financial system of the Republic of Azerbaijan, and its role in state administration was noted. It was also explained to formulate a policy for the management of government financial resources and ensure its implementation, the place of financial resources of subjects with different forms of ownership in the financial system of the Republic of Azerbaijan, and the activities of state bodies in the relevant field.

Keywords: *state finance, financial system, financial policy, state budget, bank-credit system.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 11.03.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.04.2023

Çapa qəbul olunub: 14.07.2023